

१. सहयुक्तेऽप्रधाने २/३/१९

तृतीयाविधायकं द्विपदमिदं विधिसूत्रम्।

अनुवृत्तिः - कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रात् तृतीया आगच्छति।

समासः - सहेन युक्तम् इति सहयुक्तम्, तस्मिन्। न प्रधानम् इति अप्रधानम्, तस्मिन्।

अत्र सूत्रे 'सहेनाप्रधाने' इति सूत्रितेऽपि सहयोगे तृतीया भवितुं शक्नोति स्म, यथा 'पृथग्विनानानाभिः...' इत्यादिषु केवलं शब्दा एव उक्ताः, तैः सह 'युक्ते' इति न योजितम्। परन्तु अत्र तथा अकृत्वा 'युक्ते' इति विशेषतः योजितम्, तदेव ज्ञापयति यत्- केवलं सह-योगे तृतीया इति न अपितु सहार्थकानाम् अन्येषामपि शब्दानां योगे तृतीया भवति। अतः सूत्रार्थो भवति-

सूत्रार्थः - सहार्थेन युक्ते अप्रधाने शब्दे तृतीया भवति।

सहार्थकाः शब्दाः - साकम्, सार्धम्, समम्- इत्येते।

सहशब्दस्य - 'साथ' इति अर्थः, तदा अव्ययम्।

सहशब्दस्य- स्+अ+ह+अ- इति आनुपूर्वीयुक्तं शब्दस्वरूपम् अर्थः, तदा अव्ययं न भवति।

विनापि तद्योगं तृतीया 'वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः १/२/६५

अत्र 'यूना सह वृद्धः' इति तात्पर्यम्।

अर्थात् सहार्थकशब्दानां शब्दतो योगाभावेऽपि सूत्रेणानेन तृतीया भवति, अर्थयोगसामर्थ्यात्। तदर्थं 'वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः' इति पाणिनीयसूत्रम् एव प्रमाणम्।

- वृद्धसंज्ञाविधायकं सूत्रे- वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् १/१/७३

एङ् प्राचां देशे १/१/७५

- युवसंज्ञाविधायकं सूत्रम्- जीवति तु वंशये युवा ४/१/१६३

विशेषः - 1. सहार्थकशब्दानां योगे तृतीया।

- 2. सहार्थकशब्दानां साक्षात् उच्चारणाभावेऽपि, तदर्थः गम्यते चेत् तृतीया।

उदाहरणानि -

१. पुत्रेण सह पितरौ आगच्छतः।

अत्र यद्यपि आगमनक्रियया सह पुत्रपित्रोः उभयोः सम्बन्धः वर्तते तथापि, पित्रा सह शाब्दोऽपि सम्बन्धः आर्थश्चापि इति- तस्य प्राधान्यम्, पुत्रस्य तु केवलम् आर्थ एव सम्बन्धः आगमनक्रियया न तु शाब्दः इति- अस्य अप्राधान्यम्। अतः अत्र तृतीया।

२. भोजनेन सह कृपया मिष्ठान्नानि स्वीक्रियन्ताम्।

३. अहं शाकेन रोटिकां खादामि।

४. अहं पयसा ओदनं खादामि।

२. येनाङ्गविकारः २/३/२०

पदच्छेदः - येन, अङ्गविकारः इति द्विपदमिदं सूत्रम्।

अनुवृत्तिः - 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रात् 'तृतीया' अनुवर्तते।

समासः - अङ्गानि अस्य सन्ति इति अङ्गम् = शरीरम्(अङ्गशब्दात् अर्शाद्यच् इति तद्धितः अच्-प्रत्ययः। अङ्गस्य(अङ्गिनः) विकारः = अङ्गविकारः, तस्मिन्।

वृत्तिः - येन विकृतेन अङ्गेन अङ्गिनः विकारः लक्ष्यते, ततः तृतीया स्यात्।

सूत्रार्थः - किमपि विकृतम् अङ्गम् आश्रित्य तस्य अङ्गिनि अपि विकारः लक्ष्यते तर्हि, तस्माद् अङ्गवाचकात् प्रातिपदिकात् तृतीया भवति।

उदाहरणानि -

अक्षणा काणः। पाणिना कुणिः। पादेन खञ्जः। शिरसा खल्वाटः।
पृष्ठेन कुब्जः। कर्णाभ्यां बधिरः। शरीरेणातिस्थूलः।

- एतेषां सर्वेषां प्रयोगाणां साधुत्वम्- 'द्वौ जनौ' इति प्रयोगवद् वर्तते।

विशेषः - अत्र सूत्रे यदि 'अङ्गविकारः' इति पदम् अपठित्वा 'येन विकारः' इति पठ्येत तर्हि, यत्र केवलम् अङ्गमेव विकृतम् इति बोध्यते तत्रापि तृतीया प्रवर्तते। यथा- अक्षि काणम् अस्य इति वाक्ये। भावार्थरूपेण अङ्गिनो विकारे ज्ञातेऽपि साक्षात्, तद् वाक्ये नास्ति, अतः अक्षि-शब्दात् तृतीया न भवति।

३. इत्थम्भूतलक्षणे २/३/२१

पदच्छेदः - इत्थम्भूतलक्षणे इति सप्तम्येकवचनान्तम् एकपदमिदं सूत्रम्।

अनुवृत्तिः - 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रात् 'तृतीया' अनुवर्तते।

समासः - अयं प्रकारः = इत्थम्, तं भूतः(प्राप्तः) = इत्थम्भूतः। 'भूतः' इत्यत्र 'भू प्राप्तौ' इति धातोः गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थाऽऽस-वसजन-रुहजीर्यतिभ्यश्च' इति सूत्रेण कर्तरि क्तप्रत्ययः। लक्ष्यते अनेन इति लक्षणम्(करणे ल्युट्)= ज्ञापकम्। इत्थम्भूतस्य लक्षणम् = इत्थम्भूतलक्षणम्, तस्मिन्।

वृत्तिः - इत्थम्भूतस्य = कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य, लक्षणे = ज्ञापके तृतीया स्यात्।

सूत्रार्थः - 'तद् एतादृशम्' इति कथने एतादृशत्वं ज्ञापयितुं यद् लक्षणवाचकं प्रातिपदिकं, तस्मात् तृतीया भवति।

उदाहरणानि - जटाभिः तापसः। वेषेण साधुः। कमण्डलुना मुनिः। हलेन कृषकः। दण्डेन परिव्राजकः। पत्न्या गृहस्थः। काषायेण संन्यासी। स्पन्दमापिन्या वैद्यः। शिखया अर्चकः।

४. सञ्ज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि २/३/२२

पदच्छेदः - सञ्ज्ञः (सम्+ज्ञाधातोः षष्ठ्यन्तं रूपम्), अन्यतरस्याम् इति सप्तमीप्रतिरूपकम् अव्ययम्(सप्तमीवत् दृश्यमानम् अव्ययम्) कर्मणि।

अनुवृत्तिः - 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रात् 'तृतीया' अनुवर्तते। 'अनभिहिते' इति आगच्छति।

समासः - अत्र समासः नास्ति।

वृत्तिः - सम्-पूर्वकस्य ज्ञाधातोः अनभिहिते कर्मणि तृतीया वा स्यात्।
उदाहरणानि - पित्रा सज्जानीते, पितरं सज्जानीते। अहं संस्कृतं, संस्कृतेन
सज्जाने। कृद्योगे तु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठी भवति, परत्वात्- पितुः
सज्जाता।

५. हेतौ २/३/२३

पदच्छेदः - हेतौ इति सप्तम्यन्तम् एकपदमिदं सूत्रम्।

अनुवृत्तिः - 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति सूत्रात् 'तृतीया' अनुवर्तते।

समासः - नास्ति।

वृत्तिः - हेतौ=कारणे अर्थे तृतीया स्यात्। हेतुपदस्य 'फलम्' इत्यपि अर्थः
अत्र स्वीक्रियते। शास्त्रीयः हेतुः (कर्तृरूपः) तु अत्र न गृह्यते, तस्य
कर्तृत्वात्, कर्तरि तृतीया एव बलवती भवति।

सूत्रार्थः - हेतुभूतात् प्रातिपदिकात् तृतीया भवति।

उदाहरणानि - सुवर्णेन कुण्डलम्। दण्डेन घटः। पुण्येन दृष्टः हरिः। श्रमेण
साफल्यम्। अध्ययनेन वसति।

हेतुः - द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम्।

द्रव्यम्, गुणः, कर्म च - एतानि प्रति साधारणं कारणं हेतुः कथ्यते।

व्यापाररहितः, व्यापारसहितश्च उभयथापि भवति हेतुः।

यथा- सुवर्णेन कुण्डलम्। - द्रव्यं प्रति हेतुः।

- पुण्येन हरिं दृष्टवान्- क्रियां प्रति हेतुः।

- श्रमेण साफल्यम् - गुणं प्रति हेतुः।

करणम्- करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च ।

- सर्वदा व्यापारवद् भवति।

यथा- अहं लेखन्या लिखामि।

- श्रमेण साफल्यं प्राप्नोति।

गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका।

यत्र क्रिया साक्षात् प्रयुक्ता नास्ति तथापि तस्यार्थः गम्यते, तत्र तां क्रियाम् आश्रित्य कारकविभक्तयः भवन्ति। यथा-

अलं श्रमेण = श्रमेण साध्यं नास्ति। अत्र साधनक्रियां प्रति श्रमस्य करणत्वम् अस्ति। अतः तृतीया।

शतेन शतेन वत्सान् पाययति पयः। - शतेन शतेन परिच्छिद्य वत्सान् पयः पाययति। - अत्र परिच्छेदक्रियां प्रति शतसंख्या करणम्।

वार्तिकम् - अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया।

उदाहरणम्- दास्या संयच्छते कामुकः।

धर्म्ये तु- भार्यायै संयच्छति।

